

Tolna

Hajdani vármegyéink

Tolna megye – közigazgatási szempontból – különös kegyeltje nemzeti történelmünknek, hiszen közel ezeréves fennállása során határváltoztatás viszonylag ritkán érte; napjainkban pedig nagyobb a területe (3703 km²), mint az elmúlt századokban (3546 km²). A Kelet-Dunántúl középső, déli részén húzódik. Keleten természetes határa a Duna, azontúl Bács-Kiskun megye terül el. Délen a Mecsek hegy-völgyein Baranyával határos; nyugaton a Kapos és Kis-Koppány folyócskákon túl Somogyország dimbes-dombos tájai következnek. Északon ma már csak Fejérrel van szomszédságban, régebbi határaitól alább emlékezünk meg.

Középkori határaihoz képest nyugaton Somogy, délen Baranya az évszázadok során nagyjából tíz kilométeres sávval terjeszkedett Tolna megye kárára. Északon a Sió mentén Veszprémmel volt határos. Fejér megye birtokai pedig átnyúltak a Duna-Tisza közére. Attól délre Bodrog megye húzódott. A Dunán inneni részekből szervezték meg a hatalmas Pest-Pilis-Solt-Kiskunt, amely Tolna testéből a Dunántúlon is kiragadott darabokat. Trianon csak annyiból érintette, hogy ezek a dunántúli részek visszakerültek Tolnához, amely révén területe 38 km²-rel növekedett. A Bajával szemközti Duna-part viszont Bács-Bodroghoz került. Az 1950. évi nagy átrendezés szintén nem érintette, ám három évtizeddel később Dombóvár somogyi és baranyai vonzáskörzetét a megyéhez csatolták.

A terület vízvilága roppant gazdag. A már a rómaiak által csatornásított folyóvizek közül a Koppány a Kaposba, amaz Simon-tornyánál a Sióba ömlik. Így haladnak dél

felé a velük párhuzamosan hömpölygő Sárvízzel egyetemben, hogy aztán a tuloknevelő Sióagárdnál egyesülve, és mindjárt kétfelé ágazva Mőzs alatt az Ó-Dunába, illetve Bátánál a Dunába ömöljenek. A megye kisebb hegyei, dombjai a Mecsekből nyúlnak észak felé – így északnyugatnak egészen a Balatonig a karádi csoportozat; míg keletnek a csodálatos venyigéket hátán hordó Szekszárdi-dombság. Leg-

magasabb pontja a Zengővel átellenben magasodó Ördög-kő (594 méter). A szelíd szekszárdi dombok legmagasabb hegye a maga háromszáz méterével az ittélők számára óriásinak tűnt, amint azt neve mutatja. A mai megyeszékhelytől északkelet felé sík, homokos vidék következik, ahol jóféle dohányféléket termesztenek. Ennek középpontja Fadd. A Duna mentén halászzattal, kereskedelemmel és hajóácsolással foglalkozó népes települések (Tolna, Dunaszentgyörgy, Paks, Dunaföldvár) sorjáznak észak felé. A Duna-szabályozás óta a folyam a településektől távolabb halad. Szekszárdtól délkeletre a Duna irányában, a Sárvíz mentén, a Sárköz húzódik, mindössze öt, ám annál csinosabb községével: Ócsény, Decs, Pilis, Nyék és Bába. A dombóvári járásban gabonát termesztenek, míg a dombosabb tájakon virágzó az állattenyésztés, különösen a bonyhádi marha (amely a svájci és magyar tehénfaj keresztezéséből állt elő), a szekszárdi méhészet és a szitvényi ménés nevezetes.

Már az őskorban benépesült e terület, erről a lengyeli telep tanúskodik, majd a bronzkorban még több lakott település jött

létre. Az első ismert népcsoport, a Kr. e. 6. században betelepülő kelták, akik fontos közvetítő szerepet töltek be a déli kultúrnépek felé. Ókori mindennapjaikat viszonylagos fejlettségben tengették, iparuk és mezőgazdaságuk volt, és a Regöly melletti fejlődési központban pénzt is vertek. Az Úr megtestesülése utáni 8. évben ide is megérkeztek a rómaiak. Három fontos országútjuk haladt keresztül a megyén, úgymint: *Acquincum-Mursa* (Eszék), *Sopianae-Brigetio*, *Sopianae-Arrabona*. Az utak mentén sűrűn lakott katonai állomások emelkedtek: *Alisca* (Szekszárd), *Alta Ripa* (Tolna) avagy *Lussonium* (Dunakömlöd). Néhány emberöltővel később a népvándorlások véres harcrai e vidéket is elérték. 444-ben Tolna körül verték meg először Attila hadai a régiókat. Hun, gót, gepida, avar majd frank uralom következett, végül az ezeregy száz éve bevonuló magyarság szállta meg a területet. A hagyomány úgy tartja, hogy Ete és Bojta fejedelmi személyek lettek ezen vidék első urai, hiszen Decs határában Etevár romjait találjuk.

Tolna vármegye, mint a dunántúli vármegyék többsége, a korai Árpád-korban, azon belül is vélhetőleg Szent István állam-szervező uralkodása alatt alakult ki. A megyeszervezet a római múltra épülő tolnai vár körül jött létre, ahol talán maga István is törvénykezett. Írásban először 1055-ben említetik, *Thelema* alakban, ami arra utal, hogy királyi vámszedő hely (telonum) lehetett. A várat régész ásója eddig nem lelte, írásos adat alig mutatkozik (ispánja 1193-ban jelenik meg először oklevélben), várispánságról, királyi várnépről mit sem tudunk – így a vár és a megye korai történetét illetően csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Az akkor még nyugat és dél felé nagyobb területű Tolna megye második világi központja – az egyházi szervezet kialakulásával párhuzamosan – a regölyi földvárra épült, csak egészen rövid ideig létezett, jóformán még az emléke sem maradt meg. Az Árpádok ked-

vették e vidéket, különösen I. Béla [1060–63], aki 1061-ben a szintén római köveken, *Alisca* helyén apátságot alapít, templomot emel –, és miután a dömösi kúria trónusa reáomlott, „...a saját Szögyszárdnak nevezett monostorában temetik el. Ugyanis kopasz volt és barna színű, miért is a monostorát kicsinyítéssel – mivel ő maga ilyen testalkatú volt – ekként hívatta” (Kézai). Az Anonymus nyomdokában szívesen etimologizáló Simon mester eme feltételezését a modern nyelvtörténet nemigen fogadja el. Valószínűbb, hogy a *szögyszár* (~sötétsárga, barnássárga) színnev volt, ebből *-d* képzővel személynév → helynév volt a fejlődés útja. Mindezt el kell hogy fogadjuk, ám, ha Béla volt a *szögyszár* (és Kézai éppen ezt írja róla), maga magát vagy mások őt hívták így, akkor nem lehetetlen, hogy a neki köszönhetően fejlődésnek indult település ezt a nevet megőrizte. (Különösen akkor, ha egyháza valóban *szögyszár* színű volt.) Az ő szekszárdi alapítása mindenesetre példaértékűnek bizonyult, mert a megyében (és környékén) az elkövetkezendő évszázadokban számtalan kolostort alapítottak (Grábóc [görög rítusú], Földvár, Bata, Cikádor, Madocsa, Ábrahám, Apar és Töttös). A szépen fejlődő Tolna az Árpád-kor végén az ország egyik legnépesebb vidéke volt. Az Anjouk új birtokosai, a Lackfiak a simontornyai, a Tamásiak a tamási, a Marczaliak a tolnai, a Zerechenek a kölesdi, a Dombaiak a dombóvári, míg a Rátold nemzetség utódai a paksi uradalmat nyerték el. (Paks nevében a Rátold nemzetség *Pakosi* ágának emlékét őrizte meg.) Az 1277-ben Simon alországbíró emelte Simontornyát a Lackfiak likvidálása után a Kanizsaiak kaparintották meg. 1424-ben Zsigmond „pénzügyminiszterével”, Pipo gróffal – akiről csak halálakor derült ki, hogy magánvagyonával kisebb sikerrel bánt, mint az ország kincstárával – Sárvárért elcserélték az uradalmat. Pipo (Filippo Scolari) szülőföldjéről, Toszkánából hívott építész, Manetto Ammannatinit, hogy újszűtetű palotáját az

ozorai várban berendezze. A reneszánsz kényelmet csak rövid ideig élvezhette, mert már 1426-ban elhalálozott. Birtokát a nádor Garaiak örökölték. Ide, Simontornyára hozta mazóviai hercegféle menyecskéjét a Hunyadiakat csak távolról komáló nádorfi, László (utóbb 1447-től maga is nádor).

1441 első napjaiban a zirciek cikádori kolostora mellett vívta Hunyadi János a pályafutásában döntő jelentőségű csatát az Erzsébet özvegy királyné pártján álló Garai Lászlóval, aki tönkrevetve, csak hátsó felének mutatásával jutott el gyorsabban a menedéket nyújtó erdőségekbe. 1463-ban Mátyás, 1518-ban a szerencsétlen sorsú II. Lajos tartott országgyűlést a megye régi központjában. Az Igazságos 1468-ban is Tolnában időzött. Halála után, július 4-én Kölesd és Szabaton községek határában, a Csonthegy lábánál mérkőzött meg az országot kereső Corvin János és a nagy király jótéményeiért ilyen hálátlanul fizető Kinizsi Pál és Báthori István. A csatát utóbbiak megnyerték, a hercegi kincseket megkaparintották. A Mohácsot követő napokban ugyanazon hegy túloldalán, Kajdacs mellett koppantott Zápo-lya a koronával sebtiben hazafelé iszkoló Perényi orrára, és kényszerítette a nagyurat saját oldalára.

A török 1526-ban már egyszer végigperzseltte ezt a földet, hogy aztán 1541-ben másfél évszázadra megkaparintsa. A megye a budai vilajet simontornyai szandzsákja lett, urai elmenekültek, a gazdaságok elenyésztek, a lakosságot rabláncra fűzték vagy északabbra húzódtak. 1686-ban Dél-Dunántúl felszabadításakor, Somogynak, Baranyának és Tolnáknak együttesen 3221 lakosa volt. Ebből 290 lakott Szekszárdon, 160 Tolnában, 278 Ozorán. A neoaquistica commissio új birtokviszonyokat állapít meg a megyében: a régi tulajdonosok közül csak a Daróczyak és a Szárayak térnek vissza. Királyi adományként jut örökbirtokhoz Tolnában a herceg Esterházy család (Ozora, Tamási, Dombóvár), a Vallis grófok (Tolna), a Styrum-Lymburg

grófok (Simontornya) és Sintzendorf gróf (Hőgyész). A Rákóczi-szabadságharc idején Béri Balogh és Vak Bottyán generálisok felségterülete e vidék. 1709–10-ben Heister és Schilling tábornokokkal hadakoznak elszántan. A kuruc háborúk után elenyésztek a sok tulajdonost látott várak. A nevével egykori tulajdonosára utaló Tamási (~Tamásé) 1777-ben romboltatott le. Korábban pusztult el Dombó, Döbrököz, Regöly, Pincehely és Simontornya, amelyeknek azóta csak romjaik szemlélik némán a lábaiknál elsuhanó gőz-, dízel- és villanyos paripákat.

1715-ben a megye tizenkét mezővárosában és harminchárom községében csak tizenháromezren laktak. A betelepítések előmozdítása érdekében 1725-ben Daróczy Ferenc alispán javaslatára elsőként Tolnában rendezték írásban az úrbéri kötelezettségeket. Egyre nagyobb számban érkezett a németajkú népesség a megye területére. Tolna, a középkori megyeszékhely – ahonnan a magyarok a „pogány” és a „farkas” zaklatásai miatt az erdőtől védett Bogviszlóra költöztek – egészen elnémetesedett. A megye összalakosságához képest arányuk meghaladta a 40 %-ot, de még a múlt század végén is 30 % fölött járt, és a magyarosító törekvések dacára, az első világháború után se esett sokkal az alá. Egyéb nációja a megyének alig akad. Ezernél is kevesebb szerb lakott a századfordulón egyetlen faluban, a megye közepén, Medinán; néhány száz szlovák és még kevesebb román. Feltűnő, hogy a nem magyarajkú lakosság kevés gondot fordított a hivatalos nyelv megtanulására: a századvégén csak 30 %-uk beszélt magyarul, és még két évtizeddel később is 40 % volt a magyarul nem tudók aránya. Feltűnő a nemesség több mint 10 %-os számaránya a II. József-kori összeírások idején. A népesség alakulását vizsgálva meglepetéssel fedezhetjük fel, hogy a megye a századfordulón érte el a csúcst, azután a további fejlődés nagyon lelassult:

1715	13 000
1767	100 000
1787	133 000
1840	197 881
1890	252 098
1920	263 112
1962	267 000

A kulturális intézmények közül feltétlenül kiemelkedik a Brunszvik Teréz által kezdeményezett és Festetics Leó költségén kivitelezett első Óvóképző Intézet Tolnán, és a hozzá tartozó gyakorló iskola. Az iskola igazgatója, Varga István, egyéb nagyszabású oktatási terveken is dolgozott, ezek azonban csak évtizedekkel később valósultak meg. Az első református kollégium még a török időkben Tolnán létesült, ám százévi működés után a professzorok a békésebb Kecskemétre költöztek. A megye négy hagyományos gimnáziuma közül a szekszárdi állami, a dombóvári római katolikus, a bonyhádi evangélikus, míg a gyönki református. Érdekes, hogy mind a bonyhádi, mind a gyönki más helyütt alapítottak: az előbbi Sárszentlőrincen, utóbbi Nagyszékelyen. Azaz a németajkú evangélikusok a vidék egyetlen színmagyar községében, míg a református magyarok német többségű községben alapították iskolájukat. Ne feledkezzünk meg a lengyeli Apponyi-kastély híres könyvtáráról és múzeumáról, amelyben a vidék kő-, bronz- és vaskori régészeti gyűjteményét rendezte be a tudós szekszárdi apát, Wosinszky Mór.

A megye újkori székhelye Szekszárd. Szép és kellemes város. A múlt században a Bezerédj Pál által alapított selyemhernyótenyésztő intézet vált – nem túlzunk – világhírűvé. Híres szülőtte Garay János, aki halhatatlanná tette a nagyot mondó obsitost. Hány Jánost. Érdekes, hogy a város népessége 1890 (14 325) és 1920 (14 025) között – miközben mezővárosból a rendezett tanácsú város rangot nyerte el – nemhogy nőtt volna, hanem csökkent. Azóta, elsősorban a falusi lakosság bevándorlásával, a népesség nagy-

arányú növekedésnek indult, és manapság már meghaladja a negyvenezretet.

A Bonyhádhöz közeli Börzsönyön tanítóskodott a híres Perczel családnál nagy költőnk, Vörösmarty Mihály. Ő nagy hatást gyakorolt a később kissé terhelt agyú honvédtábornokra és bátyjaira; őreá pedig azok nővére, Etelka, aki iránt még évekig érzett szívében heves lángérményt. A bátor szabadsághős és a tolnai népfelkelők 1848. október elején a Jelačić utasítására meginduló Roth és Philippovich hadát készítette Ozoránál fegyverletételre.

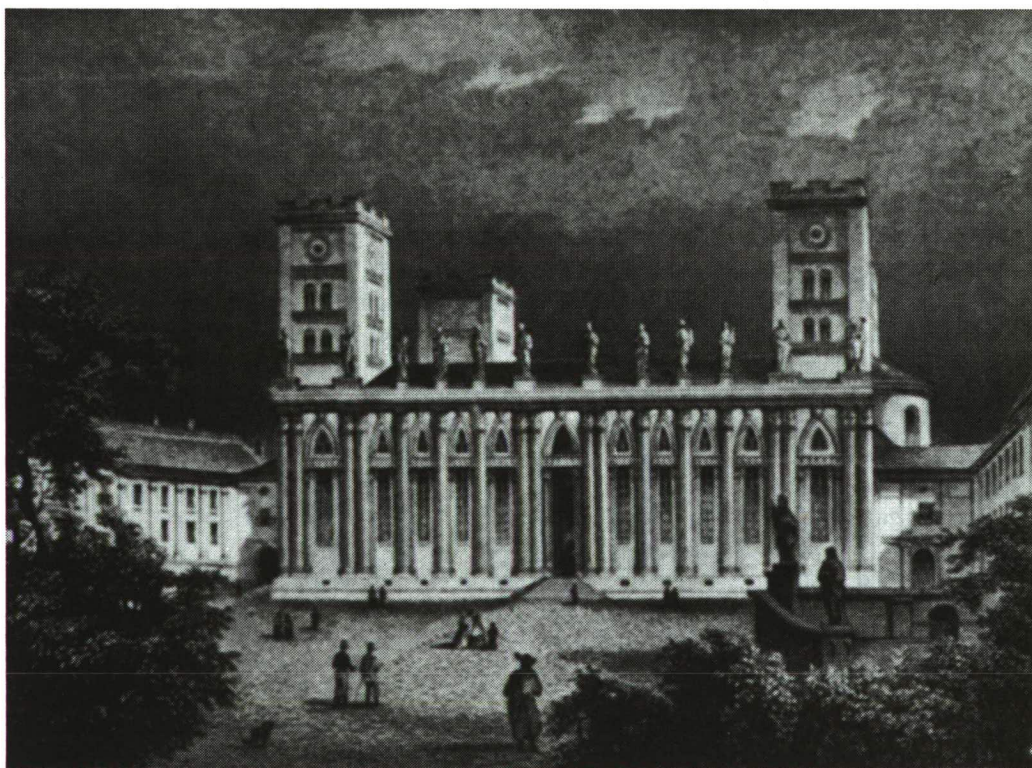
A dualizmus korában Tolna megyében is kiépültek azok a vasúti fővonalak, amelyek aztán a gazdasági fejlődés motorjainak bizonyultak. Bár a Duna, az Alföld és az adriai tengerpart összeköttetésében Tolna is részt kívánt, ez végül délebbre, Zombor–Eszék–Villány útvonalon épült meg. 1872-ben a Duna–Drávai Vasút végre megnyitotta átlós fővonalát. Bátaszéktől a Mecsek lábainál haladt Dombóvárig (65 km), majd Somogy megyében Kaposvár, Somogyszob, Csurgó útirányon át Zákány végállomáson csatlakozott a Déli Vasút kanizsa–barcsi vonalához. A Budapest–Pécsi Vasút 1881-ben nyert engedélyt fővonalának megépítésére. Ennek hírére a Tolna megyei vasútpártoló csoport Perczel Dezső vezetésével egy tolnai szárnyvonal ötletével keresték meg a pécsieket. 1882-ben elkészült a fővonal, amely Simontornyánál ért a megye területére, és 62 km megtétele után a dombóvári csomópontban tért át Baranyába. Egy évvel később elkészült a szárnyvonal, amely Rétszilasnál ágazott el, Bikácsnál ért a megyébe (bár ez a nagyközség még megállóhelyet sem kapott), és egészen a megyeszékhelyig haladt. A Duna–Drávai Vasutat 1884-ben, a pécs-szekszárdit öt évvel később Baross államosította. Az elkövetkezendő évtizedekben néhány szárnyvonallal a közlekedési hálózat kiépült, ezek közül az 1897-ben megépült Szekszárd–Bátaszék és az 1909-ben megnyitott Bátaszék–Baja vonal – a hatalmas Duna-

hiddal – érdemel külön figyelmet. Az északi Duna-vidék 1896-ban nyert vasutat Pentele, Pusztaszabolcs felé.

Mindazonáltal a dicső és érdemes múltnak – közel sem csupán a vasutak terén – csak a nyomait találhatjuk napjainkban. Rossz utak, zötyögő vonatok, teletömött kocsmák és italboltok, a falakról mállik a vakolat. „Toronya” a tényleges földrajzi távolságnál egy kicsit mindig messzebb esett

az ország centrumaitól. Nyomott, deklasszá-lódott, őspatkány korunkban, amelyben fennhéjázik a slepp és éhen döglik a becsület. rengeteg józan lélek, kitartás és akaratereő szükséges, hogy Wosinszky, a Perczelek, Babits és Illyés szülőföldjén a múlt-hoz hasonlóan tisztességes legyen a jövőndő.

Nagy Tamás

Ez a pécsi székesegyházzal az 1850-es években készített acélmetszet még a Pollack-féle romantikus-neogótikus átépítés (1805–32) utáni állapotában mutatja a templomot. 1882–91 között Schmidt Frigyes bécsi építész neoromán stílusban nagyarányú felújítást végzett. Az azóta változtatlan állapotát ismerve, ezzel a régi arculatával nehezen azonosítható.